

VIRTUS

24 | 2017

Marie-Ange Delen

Het *album amicorum* als spiegel van de leefwereld van jonge vrouwen

213

Sophie Reinders, *De mug en de kaars. Vriendenboekjes van adellijke vrouwen 1575-1640* (Nijmegen: Vantilt, 2017, 528 p., ill., index)

In de jaren tachtig van de vorige eeuw begon ik aan een proefschrift over *alba amicorum* van vrouwen in de zestiende en vroege zeventiende eeuw. Die alba kun je poëziealbums noemen of vriendenboekjes. De buitenlandse alba die voor dat project verzameld werden, uit Duitsland, Denemarken, Frankrijk, bleken een veel minder mooie momentopname van een sociale omgeving op te leveren dan de alba uit de Nederlanden. Daarom besloot ik van dit plan af te stappen en te kiezen voor een proefschrift over het hof van Willem van Oranje, met diep weggestopt een paragraaf over alba aan datzelfde hof. In later jaren kwam ik van tijd tot tijd in contact met mensen die het onderwerp weer eens wilden aanboren voor Nederland. Het is uiteindelijk Sophie Reinders geweest die het onderwerp het boek gegeven heeft dat het verdiende. Ze koos een brede cultuurhistorische benadering van vrouwenalba om de leefwereld van adellijke vrouwen voor ons tot leven te wekken. De beschreven alba zijn als bron waardevol omdat ze een uniek inkijkje geven in de leefwereld van jonge vrouwen op weg naar hun partnerkeuze. Door de groepsgewijze bestudering van vooral van moralistisch religieuze teksten werpt Reinders nader licht op de wijze waarop vrouwen zich presenteerden, hoe ze gezien wilden worden en hoe sociale contacten bevestigd werden.

De oorsprong van deze boekjes moeten we zoeken in de omgeving van de reformatoren Maarten Luther en Philipp Melancton. Zij selecteerden bijbelcitaten die op schutbladen en in boekjes werden verzameld. Ook de oudste Nederlandse exemplaren van *alba amicorum* (van Steven van Rhemen en Johan van Lynden) tonen die Wittenbergse invloed. Vervolgens ontstonden verschillende subgenres, zoals die bijgehouden door studenten en/of adel op stu-

diereis. Het vrouwenalbum is familie van het album amicorum van de adel. De gemiddelde boekjesbezitster behoorde niet tot de hoogste adel die zich in het landelijk bestuur mengde, hun vaders en broers waren veeleer provinciaal georiënteerd en zagen elkaar in de gewestelijke Statenvergaderingen, op hun landgoederen en in hun stadshuizen in Nijmegen, Zutphen, Leiden en Harderwijk. Die vaders en broers hoorden tot de sociale bovenlaag die genoeg geld had om hun jongens op een *grand tour* door Europa te sturen.

Reinders bestudeerde een corpus van 23 voornamelijk Noordoost-Nederlandse vriendenboekjes. Zij onderzocht familierelaties zoals die tot uitdrukking komen in de boekjes en andere verbanden tussen de eigenaressen van de boekjes. Ook andere albumgroepen van jonge vrouwen, zoals die circulerend onder de Friese adel en aan het hof van Willem van Oranje, komen regelmatig voorbij. Veel van Reinders' conclusies blijken ook voor deze andere albumgroepen op te gaan. Voor de onderzochte groep van alba geldt dat de vrouwen vaak in elkaars album schreven. Ze vond 53 gevallen waarbij een albumbezitster ten minste haar naam in het boekje van een andere albumhoudster zette. De vrouwen startten hun album als ongetrouwde vrouwen van gemiddeld tussen de vijftien en vijfentwintig jaar oud. Bijdragen geschreven door getrouwde vrouwen komen voor, maar dit zijn uitzonderingen. De vrouwen schreven hun bijdragen niet alleen vanuit huis, waarmee Reinders aantoont dat het een misvatting is dat vrouwen op een vaste plaats verbleven en dat de wereld naar hen toe kwam; net als mannen reisden zij tussen stad en platteland en woonden tijdelijk bij andere families in.

Belangrijk is dat de meerderheid van de bijdragen in de vriendenboekjes kort zijn: ze bestaan veelal uit een naam, een lijfspreuk en een jaartal. Toch kan uit deze minimale inscripties vaak worden afgelezen waar de bijdragen geschreven zijn: bij vriendinnen, bij familie, of in de buurt van een aanbedene. De bijdragen komen vrijwel zonder uitzondering van vrouwen die behoren tot dezelfde sociale klasse. Soms werd het album voorgelegd aan een sociaal veel hogergeplaatst persoon, die er zich dan snel met een minimale inscriptie van af maakte. Er werd veel gepriegeld met kroontjes, bloemetjes en hartjes (beschoten, verzaagd, gebroken, of als klein hertje), initialen van geliefden werden tussen de eerste en laatste twee cijfers van een jaartal gezet. Het resultaat is meestal onleesbaar voor niet-ingewijden, maar dat is ook de bedoeling. En veel lijfspreuken worden niet uitgeschreven maar middels hoofdletters met puntjes ertussen weergegeven. De auteur vat de signalen die mannen, en in veel mindere mate ook vrouwen, afgeven bondig samen als: 'ik wil bij jou horen', 'wij horen bij elkaar' of 'ik wil bij iemand horen', met andere woorden: ik zoek een partner. De albumhoudsters en hun generatiegenoten waren op een leeftijd dat zij daar intens in waren geïnteresseerd.

Wat in de boekjes terechtkwam, waren vooral tweedehands liedjes, afbeeldingen en wapenschilden. Niettemin zijn ze op een heel persoonlijke wijze weergegeven en gepersonaliseerd. De eerste twee decennia van de zeventiende eeuw waren liedboeken en geïllustreerde emblembundels heel populair bij jonge vrouwen. Aangetoond wordt dat langere gedichten, liederen en naamdichten vooral door ongetrouwde mannen werden bijgedragen. De meeste liederen missen overigens een amoureuze strekking. Volgens de auteur zijn de bestaande liederen vaak zo gebrekkig uit het geheugen opgeschreven of uit een bundel gekopieerd, dat het onwaarschijnlijk is dat er veel uit de vriendenboekjes werd gezongen. Soms zijn de alba een bron van onbekende liederen, met als mooiste voorbeeld een Overijssels liedboek dat tegelijk een, anoniem, album is. Ook afbeeldingen in de alba waren zelden origineel. Reinders heeft

7 Ik heb de tot veel nu gelycht
 dat ik myn Lieve had laten doden
 dat my by sonden tot sinne foroght
 van long ofte alt had laten noden
 nu is zol myn sonden niet on vernoden
 gud seg ik u voor es clare expre
 dat die mensche laten mit ghestading es

Comme la moche met sa vie en peril
 Pour voir la clarté d'une chandelle
 Ainsi doit faire tout homme gentil
 Pour la beauté d'une damoiselle.

En aduersité constant
 Joann Baptistia de Renesse

'De mug en de kaars.' Pagina uit het tweede album van Joanna Bentinck, 1584 (Hoge Raad van Adel, Den Haag, Collectie Van Spaen inv.nr. 87b, fol. 64v)

mooie voorbeelden van herhalende motieven gevonden, bijvoorbeeld de mug en de kaars uit de titel: net zoals de mug wordt aangetrokken door de kaars met de dood als gevolg, trekken vrouwen mannen aan. Een getekende kandelaar die onweerstaanbaar blijkt voor een mug, komt voor in maar liefst vijf alba, namelijk die van Joanna Bentinck, Sophia van Renesse van der Aa, Maria van Besten, Ioanna Bentinck en Margaretha van Mathenesse.

'Het adellijke leven was in de zestiende en vroege zeventiende eeuw gestoffeerd met heraldische uitingen', aldus Reinders. Vooral in de adelsalba van mannen wemelt het van de wapens. Wapens waren overal: op dagelijkse voorwerpen, servetten, zilverwerk, serviezen, portretten, ramen, open haarden en gebouwen. De wapens van vrouwelijke inschrijvers in de vrouwenboekjes zijn veel zeldzamer dan die in mannenalba. Binnen de vrouwenalba zijn de

mannenwapens in de meerderheid. Maar er zijn boekjesbezitsters die trots hun eigen familie-wapen laten zien, zoals Maria van Besten, Judith Sloet, Clara van Beerse, Anna van den Boetzelaer, Walraven van Stepraedt en Henrica van Arnhem.

De grote toegevoegde waarde van dit boek zijn de verzamelde voorbeelden van semipublieke hofmakerij. Het is fascinerend om achter elkaar al die voorbeelden waar vrouwen iets over verliefdheid schrijven bij elkaar te zien. Daar doorheen staan teksten van mannen die, in veel minder bedekte termen, over door Venus veroorzaakt leed klagen. Een amoureuze Johan van Salland citeert een bekend lied in Margaretha van Arnhems album waarin zijn hemd verscheurd wordt door een aangesproken geliefde ('Vous me dechirez la chemise'). Dat ging kenmerkend te ver. In hetzelfde handschrift werd de tekst vervangen door een onschuldiger dichtregel. Bij zulke incidenten zal er ook wel eens een pagina uitgescheurd zijn, maar in dit geval droeg Johan op de achterkant een mooie tekening bij van een 'oprecht minnaer', beschoten door Cupido en achtervolgd door de honden Melancholia, Fantasia, Jalousia en Moeyten. Vergelijkbaar mooie voorbeelden zijn eerder uitzondering dan regel, toch illustreert het geheel aan bijdragen de wereld van deze jonge vrouwen en de daarin geldende normen, waarden en omgangsvormen.

216

Uit de klassieke mythologie komen Cupido en Venus veelvuldig langs, maar ook de moralistische verhalen van Pyramis en Thisbe, waarin ouders zich tegen partnerkeuze keren, en Icarus, waar hoogmoed voor de val komt, waren bekende kost voor deze vrouwen. De mannen die overwegend de langere bijdragen in de alba schreven, waren sociaal aan het koorddanssen, ze blijken overwegend ongetrouwd te zijn geweest. Indien ze wel getrouwd waren, ondertekende hun echtgenote ook.

Het verbaast niet dat vaders (en moeders) meestal afwezig zijn in de alba, die zouden al die *spielereien* van hartjes en romance maar gevaarlijk hebben gevonden. De angst voor mesalliances (het boek geeft fraaie voorbeelden) van hun dochters was groot. Dochters moesten hun eer bewaren. Alba alleen leggen de onderlinge relaties tussen de vrouwen onvoldoende bloot, echter, gecombineerd met een corpus van brieven kunnen vriendschappen en (de deels overlappende) familiebanden mooi in kaart worden gebracht. De verleiding blijkt groot om dan toch weer over de mannen in dit milieu te gaan schrijven omdat er over hen nu eenmaal meer te vinden is. Deze verleiding heeft ook met de aard van de bron zelf te maken. Immers, de sociale conventies stonden mannen toe om toenadering tot vrouwen te zoeken, andersom gold dit veel minder. Vrouwen presenteerden zichzelf overweldigend als deugdzaam, vroom, gehoorzaam en kuis, met veel teksten over godsvertrouwen en hier een daar een over liefde, alles binnen het betamelijke. Soms te betamelijk: er zijn voorbeelden bekend waar meisjes die zich kenmerkend wat al te vroom presenteerden, anoniem commentaar kregen op deze overdreven kuisheid.

De dynamiek rondom de partnerkeuze komt naar voren in het album van Anna van den Boetzelaer, waarin amoureuze concurrent Boldewijn Sloet zeer expliciet tussen een tekst van Anna zelf en die van haar latere man Godert van Reede gaat staan met een Franse tekst waarin hij aangeeft haar te willen dienen. Godert van Reede zet daarop zijn naam nog eens wat dicht bij die van Anna. Voor het tweede album van Joanna van Bentinck laat Reinders zien dat het Joanna's eigen echtgenoot is die na hun huwelijk de bijdragen van zijn oude rivalen kritisch en zelfingenomen becommentarieerde. Joanna vergaf het hem: 'Dit is mijn alderliefste man', schreef zij erbij.

Reinders betreurt het dat de albummode die zij onderzocht, eindigde voordat de grenzen tussen protestantse en katholieke stromingen zich definitief in de maatschappij aftekenden. Toch wordt de verspreiding van vrouwenalba over Europa in vooral protestantse gebieden duidelijk gespiegeld in de biografieën van de boekjesbezitsters in dit boek: met een enkele uitzondering (Margaretha van Duvenvoorde) vinden we ze binnen de invloedssfeer van het protestantisme. Ook in het boekje van de aantoonbaar als katholiek gestorven Clara van Beerse worden psalmvertalingen van reformator Theodore de Bèze geciteerd. Met de conclusie dat vrouwenboekjes nauwelijks langere Franse bijdragen tellen en dat Franse levensmotifs door vrouwen uit het oosten van de Nederlanden nauwelijks voorkwamen, vraagt de auteur zich af of Willem Frijhoffs idee van meertaligheid misschien alleen voor Holland opgeld deed.

De lijnen van de vriendenboekjes laten zich vanuit de zestiende eeuw doortrekken naar onze tijd. Neemt er een collega afscheid, dan wordt ons gevraagd een stukje tekst met foto's aan te leveren. Reinders vergelijkt de alba ook met Facebook, een *social media service* waarmee eveneens de thermometer in het sociale leven van vrienden en bekenden kan worden gestoken. Ze vergelijkt de mogelijkheid van 'tijdlijncontrole' met de angst voor ongewenste toevoegingen van bijvoorbeeld Henrica van Arnhem die dreigend voorin haar album schreef:

217

Al die hier in begeeren te schrijven ick doe versoeck
 Daer niet in te schrijven enyghen vijlajnien
 Want ick sout daer weder uijt snijen
 maer daer in te schrijven tot een goede memori ter eeren
 sulcks doe ik van joffrouwen en jongmans begeeren.

Reinders biedt met haar *De mug en de kaars* een nieuw referentiekader voor de studie van hoe vrouwen van huwbare leeftijd rond 1600 zich in de wereld begaven.

Den Haag – m.a.delen@minez.nl

- Adel en heerlijkheden in Québec. De opkomst en het voortleven van een sociale groep en een feodaal instituut (ca. 1600-2000) 9
Benoît Grenier en Wybren Versteegen
- Handel in heerlijkheden. Aankoop van Hollandse heerlijkheden en motieven van kopers, 1600-1795 31
Maarten Prins
- Beschermd en berucht. De manoeuvreerruimte van jonker Ernst Mom binnen het rechtssysteem van zestiende-eeuws Gelre 57
Lidewij Nissen
- Prussia's Franconian undertaking. Dynasty, law, and politics in the Holy Roman Empire (1703-1726) 75
Quinten Somsen
- Gutsbesitzer zwischen Repräsentation und Wirtschaftsführung. Das Gut Nordkirchen in Westfalen im 18. und 19. Jahrhundert 105
Friederike Scholten
- Adel op de pastorie. Aristocratische huwelijken van predikanten in de negentiende eeuw 129
Fred Vogelzang

24 | 2017

